

કાવ્યની સમીક્ષા: જાણો માણો અને આસ્વાદ કરાવો

IITENના સેન્ટર ઓફ એજ્યુકેશન દ્વારા તા. 11, 12 અને 13 જાન્યુઆરીના રોજ આયોજીત ભાષા કાર્યશાળામાં ડૉ. યોગેન્દ્ર વ્યાસની મનનીય વાત...

ડૉ. અર્ચના પટેલ

આસિ. પ્રોફેસર, આઈઆઈટીઈ

આપણે સૌ એમ માનીએ છીએ કે ભાષા બોલતાં આવડે એટલે ભાષા આવડી ગઈ ને તેના પર પ્રભુત્વ આવી ગયું. પણ આ કેટલે અંશે સાર્થક થાય તે તો આપણને કોઈ પણ એક વિષય પર 200, ૨૫૦ કે ૩૦૦ શબ્દોમાં કંઈક લખવાનું કહેવામાં આવે ત્યારે અનુભવાય ! અને પછી શિક્ષક તેને જુએ પછી... લખવું એ કૌશલ્ય તો છે જ પણ સાથે સાથે કળા પણ છે. કૌશલ્ય અને કળાને જેમ પાકા ઘડે કાંઠા ન ચડે તેમ ન કેળવી શકાય. આ હેતુએ ગુજરાતી ભાષાનું એક પેપર શિક્ષક પ્રશિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસક્રમમાં છે.

આ અભ્યાસક્રમના મુદ્દાને ધ્યાનમાં રાખી તારીખ ૧૧, ૧૨ અને ૧૩મી જાન્યુઆરીના રોજ IITENના સેન્ટર ઓફ એજ્યુકેશન દ્વારા ભાષા કાર્યશાળાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. આ વ્યાખ્યાન શ્રેણીનું કાવ્ય સમીક્ષા વિશેનું ડૉ. યોગેન્દ્ર વ્યાસનું વ્યાખ્યાન અહીં મૂકીએ છીએ. આ પાછળનો એક આશય કાવ્યને કેવી રીતે સમજવું અને તેમાંથી કેવાં પ્રશ્નો પૂછવા? તે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તેની સમીક્ષા કેવી રીતે કરવી તે છે. સમીક્ષા એટલે શું? સમ એટલે સરખો, અને ઈશ્વા એ સંસ્કૃત ધાતુ છે. ઈશ્વા એટલે જોવું, અને તેને આ પ્રત્યે લાગ્યો છે. જેમ પરીક્ષામાં લાગ્યો છે- પરિ + ઈશ્વા + આ. એવી જ રીતે સમ + ઈશ્વા + આ ગુજરાતીમાં સમીક્ષા એટલે સરખું જોવું. હવે, સરખું જોવું એટલે શું? અથવા સરખું જોવાપણું એટલે શું? તો

- એનો અનુભવ સરખી રીતે કરવો
- એને સરખી રીતે માણી શકાય
- એનો સરખી રીતે આસ્વાદ લઈ શકાય
- તેને સરખી રીતે સમજી અને ગળે ઉતરે તેવી રીતે આપણા જીવનમાં વણી શકાય

તો આ ઘડ્યું સરખું જોવું.

સંસ્કૃતમાં ચર્વણા શબ્દ છે. ચર્વણા એટલે ચાવવું. વારંવારની ચર્વણાથી એટલે કે વારંવાર તેના વિશે વિચાર કરવાથી એ વસ્તુ આપણી સામે ધીરે ધીરે ઊઘડે છે અને પછી જેમ જેમ એ ઊઘડતી જાય છે, તેમ તેમ એ આપણને વધારે સમજાય છે અને એનો આપણને વધારે આનંદ આવે છે. એમાંથી આપણને કશું શીખવાનું પણ મળે છે. માત્ર આનંદ આવવા પૂરતું નથી!

એટલે જે સમીક્ષા છે એ માત્ર ઉપરછલ્લું અવલોકન અથવા ઉપરછલ્લું જોવું એમ નથી. પણ ઊંડા અર્થે, તલસ્પર્શી રીતે, જરા ઝીણવટથી જોવું તપાસવું, અને તેના જે ઘટક તત્ત્વો છે તે ભેગા થઈને પદ્ય હોય તો તે કવિતા કઈ રીતે બને? અને ગદ્ય હોય તો વાર્તા કે નાટક કે નવલકથા કે કોઈપણ સ્વરૂપ કઈ રીતે બને? એ સમજવા માટે મઘવું, આ મધામણ છે. આપણને કોઈને, કોઈ પણ સાહિત્ય કૃતિ વિશે પૂરેપૂરી સમજણ આવે એ શક્ય નથી. સાહિત્યકારે પોતે પણ સાહિત્ય કૃતિ રચી લીધા પછી એને વિશે પૂરેપૂરું પોતે શું કહ્યું છે? એ વિશે તે આપણને સમજાવી શકે નહીં કારણ કે એ એક જુદી જ પળ હોય છે અને પછી સમજૂતીની પળ જુદી હોય છે. આ રહસ્યપૂર્ણ પળમાં બધા ઘટક તત્ત્વો ભેગા કઈ રીતે થયાં? એ તપાસવાનો વિષય છે. તપાસ કરીએ છીએ પણ થોડું કંઈક બાકી રહી જાય છે. આ સંદર્ભે સમીક્ષા એટલે બને એટલું ઝીણવટથી, ચીવટથી પઘને જોવું અને તપાસવું.

હવે આપણે એક પઘની કૃતિને સમજવાની કોશિશ કરીશું. કારણ કે આ મધામણ આપણને ક્યાં સુધી લઈ જાય છે? પદ્ય હોય કે ગદ્ય હોય તેના મુખ્ય ઘટક તત્ત્વો ક્યાં ક્યાં છે? મુખ્ય ઘટક તત્ત્વો છે - એની ભાષા અને એ ભાષામાં વળી પાછા અનેક ઘટક તત્ત્વો હોય. (એના ધ્વનિઓ હોય, શબ્દો હોય,

અર્થ હોય, એની વાક્યરચના હોય, એનું અરસપરસ એકબીજા સાથે જોડવાનું હોય...) આ બધા ઘટક તત્ત્વો ભેગા થઈને આપણને કેટલાક સાંસ્કૃતિક ઘટક તત્ત્વો તરફ લઈ જાય છે. આપણે જે અનુભવ્યા છે, એવા ઘટક તત્ત્વો તરફ દોરી જાય છે. એ સાંસ્કૃતિક ઘટક તત્ત્વો આપણને આપણા જૂના અનુભવોનું સ્મરણ કરાવે છે. એ અનુભવો બધા ભેગા થઈને આપણામાં એક નવો અનુભવ જગાડે છે અને એ અનુભવ આસ્વાદ રૂપે આપણામાં રહી જાય છે. આ પ્રક્રિયા કઈ રીતે ચાલે છે? ઉપરછલ્લી રીતે પણ ચાલે અને ત્યારે આપણે અંદાજે કેટલા અભિપ્રાયો એ કૃતિ વિશે આપી દઈએ છીએ? અને જરાક ઊંડાણમાં જઈએ, બારીકાઈથી જોઈએ ત્યારે આપણને નવું શું છે તે સૂઝે છે.

મારા સપના માં આવ્યા હરી
મને બોલાવી, ઝુલાવી, વહાલી કરી,
સામે મરકત મરકત ઊભા
મારા મનની દ્વરિકાના સુબા,
આંધળ મેલ્યા'તા કરવા કંસાર
એમાં ઓરી દીધી મેં સંસાર
હરી બોલ્યા : અરે બહાવરી ...!

- રમેશ પારેખ

ઉદાહરણ તરીકે 'મારા સપનામાં આવ્યા હરિ' રમેશભાઈનું કાવ્ય લઈએ. કવિતા કઈ રીતે બની? તે સમજવા માટે આપણે વિદ્યાર્થીઓને થોડા પ્રશ્નો આપવા જોઈએ. આપણે કહીએ છીએ મને સપનું આવ્યું અને મને સપનામાં આવ્યા હરિ અથવા મને સપનામાં ટેબલ આવ્યું, મને સપનામાં કમ્પ્યુટર આવ્યું, મને સપનું આવ્યું એમ મને છોંક આવી, મને બગાડું આવ્યું, એમ મને સપનું આવ્યું. વિદ્યાર્થીઓ નવમા ધોરણ સુધીમાં ક્રિયા અને પ્રક્રિયા વચ્ચેનો ભેદ સમજી ગયાં હોય છે અથવા શિક્ષક સમજાવી કે તમે જાણો છો કે જે કુદરતી રીતે બને છે, જેના પર આપણું નિયંત્રણ નથી એ બધી પ્રક્રિયાઓ છે. જે ઈરાદાપૂર્વક થાય, જેના ઉપર આપણું નિયંત્રણ છે તે બધી ક્રિયાઓ છે. એ પ્રક્રિયા છે કારણ કે કુદરતી છે એના પર આપણું નિયંત્રણ નથી એટલે આપણે કહીએ છીએ કે મને સપનું આવ્યું અને મને સપનામાં હરિ આવ્યા. પણ આ કવિયત્રી અથવા ભક્તકવિ એમ કહે છે કે મારા સપનામાં આવ્યા હરિ. શા માટે? જરાક વિચાર કરી રાખજો. મને સપનામાં આવ્યા હરિ અને મારા સપનામાં આવ્યા હરિ રે. આ બે વચ્ચે મુખ્ય ભેદ છે કે મને સપનામાં આવ્યા હરિ ત્યારે હરિ ને પણ ખબર નહોતી કે હું આ ભક્તોના સપનામાં જાઉં છું પણ મારા સપનામાં આવ્યા હરિ ત્યારે હરિને ખબર છે ખરી, ઈરાદાપૂર્વક, જાણીજોઈને, સમજી વિચારીને મારા સપનામાં આવ્યા છે. અહીંયા આવવું ક્રિયા બને છે. મને સપનામાં આવ્યા. અહીં આવવું ક્રિયા બને છે. મારા સપનામાં આવ્યા હરિ ત્યાં હરિ કર્તા છે. આવવું તેની ક્રિયા હરિ કરે છે. એટલે પહેલી જ

પંક્તિમાં આ ભક્ત કવિયત્રીએ આપણને કહી દીધું કે હરિ કર્તા છે, આપણે કોઈ કર્તા નથી.

બીજો પ્રશ્ન એ મારા સપનામાં આવ્યા હરિ એમ હરિ કેમ કહ્યું? મારા સપનામાં આવ્યા'તા શ્યામ અથવા મારા સપનામાં આવ્યા'તા કહાન એમ કેમ ન કહ્યું? (વિદ્યાર્થીઓને વિચારતાં કરવાં એક અગત્યનું કામ છે.) એ વિચાર પ્રક્રિયામાંથી જ, એ વિચાર વલોણમાંથી જ આ આસ્વાદનું નવનીત નીપજતું હોય છે એટલે વિચાર પ્રક્રિયા કઈ રીતે કરાય? કેવાં કેવાં સવાલો પૂછીને કરાય? કવિ પાસે કેટલાં વિકલ્પો હોવા છતાં આ વિકલ્પ શા માટે પસંદ કર્યો? અને આપણાં પહેલા સંસ્કૃત આલંકારિક અભિનવગુપ્તે કહ્યું હતું તેમ કવિએ પસંદ કરેલા વિકલ્પનો કોઈ પર્વાય હોતો નથી. એટલે હરિને બદલે શ્યામ કે કૃષ્ણ એ પર્વાય નથી. હરિ જ પર્વાય છે એ સિવાય બીજું વાપરી શકાય જ નહીં. અહીંયા હરિ જ કેમ? જો શ્યામ કહ્યું હોત કે કહાન કહ્યું હોત તો સંદર્ભ ચોખ્ખો થઈ જાત કે આ તો વૃંદાવન કે ગોકુળિયાના શ્યામ કે કહાન છે પણ આ તો માત્ર કહ્યું કે મારા સપનામાં આવ્યા હરિ... હરિના તો અનેક અર્થ છે. હરિ તારા નામ છે હજાર... કૃષ્ણ પણ એક નામ છે, શ્યામ પણ એક નામ છે. મૂળ તો વિષ્ણુનું નામ છે હરિ. અને વિષ્ણુના જેટલા અવતાર થયા એ બધા હરિ હરિ હરિ એટલે આ હરિ કૃષ્ણ છે કે શ્યામ જ છે એવી આપણે કલ્પના કરી - પેલી દ્વરિકાને કારણે, કારણકે પાછળની લીટીમાં આવે છે કે સામે મરકત મરકત ઊભાં મારા મનની દ્વરિકાના સુબા.

હવે પ્રશ્ન કરો મારા સપનામાં આવ્યા હરિ પછી હરિએ શું કર્યું? તો હરિએ મને બોલાવી, ઝુલાવી, વહાલી કરી. પ્રશ્ન

કરો ભેટવું અને વહાલી કરવી એ બે માં શું તફાવત છે? વિદ્યાર્થીઓને ખબર હોય કે ભેટવું સરખેસરખામાં હોય અને વહાલી કરવી આપણે નાના બાળકને વહાલી કરીએ છીએ, બોલાવીએ છીએ, પછી ઊંચકી લઈને ઝુલાવીએ છીએ અને પછી વહાલી કરીએ છીએ. એટલે અહીંયા હરિનો વાત્સલ્ય ભાવ છે, આ ભક્ત માટે. એટલે એણે કેટલા બધા વખતથી હરિના આગમનને જ ઝંખ્યું છે અને એટલે એને બોલાવી હરિએ. તે સતત બોલાવતી હતી, હરિ આવોને, હરિ આવોને અને હવે? હરિ કહે છે, ચાલ, હું તને બોલાવું. એટલે બોલાવી... અને પછી અત્યાર સુધી એને જે ઝંખના કરી છે, જે વ્યાકુળતાથી તેના પુસ્કારરૂપે ઝુલાવી અને વહાલી કરી. ભેટ્યા નથી, આલિંગન નથી આપ્યું, વહાલી કરી છે. જુઓ શ્રી હરિનું વાત્સલ્ય જુઓ. અને પછી 'મરકત મરકત ઊભા મારી મનની દ્વારિકાના સુબા' રાજા શબ્દ નથી વાપર્યો! સુબા શબ્દ કેમ વાપર્યો હશે? પ્રશ્ન કરો સુબો કોને કહેવાય? એ રાજા નથી, માલિક નથી, આ ભક્ત કવિયત્રિને ખબર છે, કે આ મન તો એનું પોતાનું છે પણ એણે આ મનનો બધો વહીવટ હરિને સોંપી દીધો છે. એટલે હરિને હાકેમ બનાવી દીધા છે. સુબા - એના મનની દ્વારિકાના સુબા, ગોકુળ - વૃંદાવનના નહિ પણ દ્વારિકાના! દ્વારિકા બહુ અગત્યની વસ્તુ છે કનકકોટ ચણકાટ કરે, મોહમયી મુંબઈ કરતાં પણ વધુ મોહમયી છે - દ્વારિકા! સુદામાચરિતમાં મોહમયી દ્વારિકાનું અદ્ભૂત વર્ણન કરેલું છે. મોહ અને માયાથી પ્રસિદ્ધ છે દ્વારિકા! અને એ મનની દ્વારિકાનો બધો વહીવટ હરિને સોંપી દીધો છે, કે આ મન તમને સોંપ્યું. આ મન તમારે શરણ. તમે આપેલું છે મન, પણ એ મન તમને પાછું આપું છું. તમે એમાં જે વિચાર લાવવો હોય તે લાવજો, એ સંકલ્પ વિકલ્પ જે લાવવાં હોય તે કરજો. હું તો માણસ પામર માત્ર.

એણે આંધણ મેલ્યા ત્તા કરવા કંસાર, એમાં ઓરી દીધો મેં સંસાર... એણે કંસાર મૂકી દીધો હતો કારણકે એને ખબર હતી મારી ઝંખના - તને મેં ઝંખી છે સહારાની તરસથી - એટલે એને ખબર હતી કે હરિ ને આવ્યા વગર છૂટકો નથી, આવશે, જરૂર આવશે એટલે એણે આંધણ મૂકી રાખ્યા છે. કંસાર કરવા માટે! સતત... સતત... જ્યારથી એણે એનાં મનનાં સુબા તરીકે હરિને નિમણૂક આપી દીધી ત્યારથી! જ્યારથી એણે હરિને બોલવાના શરૂ કર્યા ત્યારથી, આંધણ મૂકી રાખ્યા, સતત ઉકળ્યા કરે છે, કેટલું બધું ઉકળ્યું હશે? હરિ આવે એના જેવી બીજી મંજલ, શુભ ઘડી બીજી કઈ હોય! આવો સારો મંજલ પ્રસંગ હોય, આવી સારી શુભ ઘડી હોય તો કંસાર સિવાય બીજું શું કરી શકાય? એટલે કંસાર કરવા માટેની તૈયારી પૂરી કરી રાખેલી પણ? પણ હરિ આવ્યા ને મેં ઓરી દીધો એમાં સંસાર! જુઓ આ એની વ્યાકુળતા જુઓ... એનું બાહવરાપણું જુઓ! બધું અવળ-સવળ થઈ ગયું, કંસાર કરવા માટે આ પહેલા આંધણ મૂકી રાખ્યા હતા. એમાં સંસાર ઓરી દીધો! પ્રશ્ન કરો (ઉકળતા) આંધણમાં સંસાર

ઓરી દે તો સંસાર શું થાય? સંસાર પાકો થઈ જાય! સંસાર રંધાઈ જાય બરાબરનો! પકાવું અને રંધાવું આ બંને વચ્ચે મોટો તફાવત છે. પકવવું શાસ્ત્ર છે, જ્યારે રંધવું કળા છે. અને એનો સંસાર રંધાઈ ગયો.

ઈશ્વરની કૃપા થઈ એટલે રંધાય ત્યારે વધારે સ્વાદિષ્ટ બને. રસોઈવો રસોઈ પકવેમાં રસોઈ રંધે. રસોઈયા એ જ નાંખેલી બધી વસ્તુમાં નાખી પણ રસોઈવો એક વસ્તુ ન નાખે પણ માં નાખે અને એ છે વહાલ, લગાવ. અને એટલે જ તે રંધાય. અને એ આણે નાખી દીધું એટલે એનો સંસાર રંધાઈ ગયો અને સંસાર જેવો રંધાઈ ગયો એટલે હરિ બોલ્યા, અરી બ્હાવરી, (મીરાંને તો લોકોએ કરી હતી બ્હાવરી) ત્યારે અહીં તો હરિ એ જ કહ્યું, અરી બ્હાવરી! તો હરિ ક્યાં છે? હરિ આપણી શ્રદ્ધામાં છે, ઝંખનામાં છે. આપણી શ્રદ્ધા કણકણમાં વ્યાપેલ ઈશ્વરમાં ઈશ્વરને ક્યાં ક્યાં જુએ છે? એક કવિએ કહ્યું છે, 'હરિ તને શું સ્મરીએ, સાસે સાસે તું વસે છે, પછી શોધ ક્યાં કરીએ?' હરિ તમે જ્યાં છો ત્યાં છે.

આ શબ્દોમાં છે, તમે સાંભળો છો એમાં છે, તમે જુઓ છો એમાં છે, બધે જ છે, આખા જગતમાં છે. વિજ્ઞાનીઓએ અણુમાં ગોડપાર્ટિકલ જોયો. જાપાનમાં હિરોશીમા અને નાગાસાકી પર અણુબૉમ્બો કરવાવાળાને સહસ્ર સૂવે ઉગતા હોય તેવું દેખાવું ત્યારે યાદ આવ્યું... અરે, ઈશ્વર વિશ્વરૂપ દર્શન ધારણ કરીને હરિ બિરાજે છે.

આ વાત કવિતામાં કહી છે. એની વ્યાપક સમીક્ષા કરીએ તો આપણને સમજાય કે રમેશભાઈએ મીરાંની કલાએ જઈને લખ્યું. આપણે જાણીએ છીએ કે દરેક પુરુષની અંદર એક સ્ત્રી બેઠેલી છે અને ભક્તિની વાત આવે, વાત્સલ્યની વાત આવે, ત્યારે પુરુષની અંદર બેઠેલી સ્ત્રી જાગ્રત થાય છે. વેર લેવાની વાત આવે જ્યારે ક્રોધ આવે ત્યારે સ્ત્રીઓની અંદર બેઠેલો પુરુષ જાગ્રત થાય છે. આ કવિ, ભક્તકવિ, ભક્તકવિયત્રિની હરિ શોધ ચલાવે છે અને પછી સપનું ... ખરેખર તો આ આખો સંસાર જ સપનું છે, એટલે મારા સપનામાં આવ્યા હરિ, આ સંસાર સપનારૂપ સંસાર છે. એમાં હરિ આવી ગયા. એટલે સપનું અને વાસ્તવ જુદાં નથી.

આ આંખ જ્યારે ઉઘડશે ત્યારે સપનું અને સંસાર એકરૂપ બની જશે. કવિની આંખ ઉઘડી ગઈ છે અને આંખ ઉઘડી જાય છે ત્યારે 'જાગીને જોઈ તો જગત દીસે નહીં' (નરસિંહ મહેતા) જગતને બદલે તેને જ્યાં જુએ ત્યાં શ્રી હરિ દેખાય છે. પણ સમીક્ષામાં આ રીતે સમાજના નાના-નાના પ્રશ્નો પૂછી શકો અને આગળ જોયું તેમ કાવ્યનો આસ્વાદ પણ કરવી શકો.

(આ વ્યાખ્યાન માત્ર પરીક્ષામાં પાંચ પ્રશ્નો પૂછવા પૂરતું જ મર્યાદિત નથી પણ આસ્વાદ કરાવવા માટે અને આસ્વાદ આધારિત પ્રશ્નોત્તરી કેવી રીતે કરી શકાય? વિદ્યાર્થીઓને આસ્વાદની દિશામાં વિચારતાં કેવી રીતે કરી શકાય તે માટે પણ ઉપયોગી થશે.)